

NENAD MOAČANIN\*  
(Zagreb, Republika Hrvatska)

## KAKO ČITATI IZMEĐU REDAKA

„Istorija je teška nauka“

Branislav Đurđev

Ovdje bih se osvrnuo na najnoviju kritiku nekih mojih teza u vezi sa načinom ubiranja glavarine i mogućih implikacija u domeni demografskih procjena za Bosanski ejalet u 18. stoljeću izrečenu od strane Fahda Kasumovića (Na periferiji svijeta islama, Sarajevo 2021.). Njegove se primjedbe odnose uglavnom na tri tematska kruga u mojim radovima: 1. pretpostavku o (barem mjestimičnom i povremenom) personalnom karakteru glavarine u periodu prije reforme iz 1691.; 2. „nerazumijevanje“ popisa nastalih u ranoj fazi nakon uvođenja novog načina ubiranja džizije poslije spomenute reforme te 3. s tim povezanu tezu o postojanju paralelnih lista (*evrak*) za džiziju, od kojih bi ona druga, „terenska“, bila drugačijeg karaktera od prve, „oficijelne“. Pri tome je moje teze ocijenio promašenim.

Jedna preliminarna napomena: U mojim radovima koje Kasumović citira, ideje koje su predmet njegove kritike date su, ako ih se pažljivo sagleda, *in statu nascendi*, a ne kao apodiktički sudovi, otprilike na način „za početak, ima tu nečega“. To ne znači da sam od njih odustao, nego ih sada, nakon desetak godina, mogu šire i preciznije iskazati. Kritičaru očito takav diskurs „ne leži“.

---

\* Dr. Nenad Moačanin, redoviti profesor u mirovini, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, email: [nenad.moacanin@zg.t-com.hr](mailto:nenad.moacanin@zg.t-com.hr)

Ad 1. O „personalnom karakteru glavarine“ pisao sam u članku za koji izgleda da F. K. ne zna (Zbornik CIEPO 15). Naime, država nikada nije načelno odbacivala princip „po glavi“ kako su ga formulirali pravnici, ali ga je, kad zatreba, znala „tiho“ zaobići. Do poraza Ugarske i pomicanja granica daleko na sjever dominirao je princip „po domaćinstvu“. Tada je izbio akutni problem (koji F. K. ne vidi), a to je da je valjalo stvarati mnoštvo novih dirlika za provincijsku konjicu. Jedini način za to bilo je prevođenje *filuridžija* u običnu rajju. Onaj jedan dukat po kući manje ili više odgovarao je prosječnoj vrijednosti ušurđzijskih davanja, pa se činilo da to nije teško provedivo. No vrlo često odgovor je podanika bilo iseljavanje. Tome nastoje doskočiti carske naredbe, poput onih iz Mühimme 7 (ne samo 449 nego i 448 i 519), gdje se kaže kako se raja seli preko Dunava i Save u krajeve gdje je na snazi *hane haracı* (pa jedna kuća može obuhvatiti i deset osoba), za razliku od *baş haracı* koji bi zapravo trebalo plaćati. Osim toga, harač se spominje zajedno i neodvojivo s ispendžom, te se apostrofira kako se oboje plaća po glavi (F. K. to ne primjećuje). Jest da razne carske naredbe nisu baš uzajamno hiperkonzistentne, no to ovdje nije slučaj.

U tome smislu kudikamo je najeksplicitnije svjedočenje Benedikta Kuripečića (ili Kuripešića) 1530. U razgovoru s pripadnicima raje, vjerojatno vlaške, saznao je da plaćaju:

*‘von iren erpawten gründen kein andern zyns dann jaerlich einen ungerischen guldin das ist fünffzig Asper von einem haus zu gebenn schuldig gewest’ (...)* *‘Zum andern nimpt er jaerlich von allen personen jung und alt einen sondern zins ye dreyssig oder viertzig Aspern von einer person’.*

Ni manje ni više, na baštinski harač je “sjela” još i čista glavarina. U svjetlu ovoga valja se osvrnuti na Kasumovićev pokušaj da stavak iz zborničke kanunname (1548.) koji razlikuje glavarinu od baštinskog harača protumači tako kao da razlike nije bilo. Itekako su domaćini plaćali za korezidente. Tako se F. K., često ističući kako treba “dekonstruirati narative”, čvrsto drži narativa o principu “po domaćinstvu”, uvijek i svuda, u klasičnom periodu. Razlika između dvije osnovice za džizju/harač u spomenutom izvoru zapravo zrcali razlike u poreznoj bazi za nemuslimane i muslimane.

Iz istog vremena potječe i TT 174, idžmal koji registrira prihode od hercegovačkih Vlaha, s podjelom obveznika na tri kategorije: višu, srednju i nižu. Smatrao sam, sada još i više, da on reflektira ubiranje džizje „po glavi“. Pri tome bih, prema Kasumoviću, propustio da uzmem u obzir da je važeća fiskalna jedinica u korpusu dokumenta *hane*. No

što je „hane“? S fiskalnog stajališta je domaćinstvo isto što i domaćin. Iz sume fiskalnih jedinica, kao i prihoda, ne vidi se prisustvo (oporezovanih) korezidenata, međutim, to se prisustvo osjeća s obzirom na činjenicu da se javlja ispendža. Ona je spomenuta samo ondje gdje se radi o polovini, no ubirala se posvuda, i to spojena s džizjom. Ponekad je to iskazano i terminom *cerime/ceraim*, uključujući i spajanje s badihavom. Iznos je „čiste“ glavarine bio vrlo nizak, pa se u slučajevima većih brojki, koje se penju do 60 akči, s razlogom može pretpostaviti da iza toga stoje korezidenti (radnosposobni sinovi ili braća). Ova okolnost može reflektirati i tipologiju obitelji, ili, ako baš hoćemo, kuća (hane) – inokosnih, proširenih i kompleksnih. Taj „troimeni“ porez zapravo je bio i jedini. Primjera za ovakvo spajanje i miješanje ima za rano 16. stoljeće i drugdje, na primjer u sandžaku Čustendil (Кюстендил, porez se naziva *cizye-i ispençe!*) Među ostalom građom u MAD\_d\_00037 nalazi se i “defter ispendže” za kadiluk Avret Hisar (Παλαιό Γυναϊκόκαστρο Κιλκίς) gdje se ne računa po jedinici hane, nego po osobi (nefer, i jasno su vidljiva imena korezidenata). Muslimani plaćaju tri akče manje, ali i za njih se ta daća zove ispendža.

Inače se džizja visinom i obuhvatom obvezničke populacije mogla izjednačiti i s avarizom, i to ne onim od tri ili više kuća pod obvezom plaćanja u naturi u vrijeme vojnih pohoda, nego redovnim porezom od svake fiskalne jedinice, što se, između ostalog, vidi iz tablica i popratnog komentara u poznatom izdanju građe od strane Todorova i Velkova (Situation démographique, 28-29).

Sve ovo upućuje na zaključak da “hane” kao fiskalna jedinica *nije* čvrst i jednoznačan pojam. Odnosno, ponekad jest, a ponekad nije, uz dosta međustupnjeva. Treba ga proučavati u interakciji s pojmovima za druge jedinice. Ne tvrdim da se u “klasičnom periodu” uvijek i svuda džizja prikupljala od baš svake odrasle (i ne prestare) muške glave. Ali svakako se nastojalo, kako načelno tako i s obzirom na materijalni interes države, ne ići otvoreno protiv vjerskopравnih principa. Tu je vlast pokazala izuzetnu inventivnost i vještinu prilagodbe konkretnoj situaciji. Broj korezidenata je bio nepredvidljiv, pa se oni vrlo rijetko izravno pojavljuju (primjer da se oni izravno navode su nahije Petrova gora i Petrovo polje 1528. – 1530., objavio Fehim Dž. Spaho 1986.). No oni često nisu mogli izbjeći obuhvatu, za što postoji dovoljno indikacija.

Ovdje bih se osvrnuo na još jednu temu, premda moji radovi tu nisu (izravno) spomenuti. Radi se o “muslimanskoj džizji” i ekonomskoj motivaciji za konverziju. Kasumović na primjeru kadiluka Brod govori

o raširenoj pojavi da muslimani plaćaju baštinski harač, pri čemu očito smatra da to pogađa veliku većinu, jer kao one koji tome ne podliježu spominje samo jedan broj pripadnika elite koji ne može biti osobito velik. Međutim, taj porez nije plaćala polovina seoskog muslimanskog stanovništva, barem u Bosanskom sandžaku, ako ne i u cijelom ejaletu. Dovoljno je usporediti broj muslimana u kazi Brod 1679. s onim iz tapu tahrira iz 1604. On je 1679. upola manji, a moglo bi se očekivati da je veći. Masa muslimana nije se odselila niti stradala od epidemije. Stvar je jednostavna, radi se o izuzeću cijele jedne kategorije, a to su bezemljaši, ili oni s vrlo malo zemlje, drugim riječima *bennak*. Nije im nametnut baštinski harač, kad (dostatne) baštine nisu ni imali, a ispendža im je pretvorena u resm-i çift uz popust ne samo od tri akče nego i ograničenje plaćanja samo na domaćina, bez dodatnog tereta na ime korezidenata. U šesnaestom stoljeću to je rasterećenje od plus-minus stotinjak akči (dva dukata!). Toliko o ekonomskom motivu za konverziju. Do tog sam zaključka došao najprije zdravorazumski, a sada mogu priložiti i citat koji to potvrđuje kao univerzalni princip (kadiluk Rize, 1502.):

(neki Hizir je izjavio) “*evvelden kâfirdim, otuz akçe harâc verirdim, şimdi Müslümân oldum gerü benden harâc taleb ederler*” *deyü bildirdi. Eyle olsa buyurdum ki, teftiş ve tefahhus edesiz, göresiz, şöyle ki bu Müslümân olup elinde harâc baştınası yoğsa bi-vech-i şer’ bundan harâc almağın vechi yokdur, aldirmayasız, şöyle bilesiz*”. (Feridun Emecen – İlhan Şahin, II. Bayezid dönemi ahkâm defterleri, Ankara 2021.).

Ad 2. Ova se ocjena odnosi na moja razmatranja o prvoj polovini postreformskog razdoblja, osobito u najranijoj fazi. Smatrao sam, a i sada tako mislim, da su brojke evraka od oko 12000, kasnije i nešto više, nerealne, ne kao takve po sebi, nego da su, promatrano iz ugla demografskih procjena, neupotrebljive (jer bi davale nekih četrdesetak tisuća radnosposobnih muškaraca, što znači ne bitno više od osamdesetak tisuća duša sveukupne nemuslimanske populacije). S obzirom na podatak za 1803. koji govori o 103000 lista, nalazimo se pred demografskim apsurdom. Uz pretpostavku barem indirektno i djelomične veze lista sa stvarnim ljudima, godišnji bi porast kroz osamnaesto stoljeće morao iznositi 2,17‰, a apsolutni “plafon” za prirodni priraštaj u predtranzicijskom razdoblju jeste jedan promil, i to ako je rast kontinuiran, bez padova! Na nivou ejaleta već bi i pola promila bilo mnogo. Ne pomaže ni “rezervna” pretpostavka o nekoj kolosalnoj imigraciji, jer takve nije bilo niti je moglo biti. Efekte stvarne imigracije umanjivala je emigracija, tako da ostatak može malo, ali nebitno popraviti sliku.

Prema tome, nužno se nameće pitanje: da li se demografske prilike barem u nekoj mjeri, makar i “izdaleka”, bolje reflektiraju u povremeno propisanoj ukupnoj masi lista za cijeli ejalet (globalima) evraka za prvu polovinu 18. stoljeća ili u onima za drugu? Da li ćemo “historiografski povećati” broj nemuslimana 1700. – 1750., ili ga za period 1750. – 1800. “historiografski smanjiti”? Bitno je ne ogriješiti se o pravila historijske demografije. Kad bi onih desetak globala evraka (uglavnom objavio Hamid Hadžibegić, ktomu jedan Bruce McGowan) predstavljalo pojavu koja barem donekle prati realni trend prirodnog priraštaja, preostalo bi nam jedino da takav fenomen pripišemo vanzemaljcima. U svakom su slučaju bliži stvarnosti brojevi druge faze, već i stoga što su bliži procjenama veličine nemuslimanske populacije uoči reforme.

Do četrdesetih godina 18. stoljeća, broj lista koji je na početku iznimno nizak lagano se povećava. Da je sve ostalo na tome, još bismo mogli pomisliti da se radilo o prirodnom trendu rasta populacije. No potonji skokoviti porast koji stremlji “nebu pod oblake” to opovrgava i sugerira prisutnost znatno većeg broj stvarnih osoba u prvoj fazi. Tako nam ostaje da pretpostavimo kako je u prvoj fazi, nakon pokušaja primjene podjele na tri klase, “ličnog opisa” itd., centralna vlast, znajući da se od velikog dijela obveznika porez *ne može naplatiti*, određivala razmjerno realne kvote. Osim toga, nisu bili obuhvaćeni Vlasi, a do toga će doći postepeno, na faze, što će bitno olakšati demografske procjene. Da su oporezovani samo solventni obveznici, a i to samo po najnižoj stopi, izričito kaže i komentar uz sumarnu listu evraka po kadilucima (na početku 1697., dakle prije mogućeg smanjivanja populacije u kontekstu provale Eugena Savojskog) sa zabilježenim najnižim globalom od 11801 lista. Taj je dakle broj bio uvjetovan neimaštinom, a puno manje raseljavanjem, jer je samo 233 evraka navedeno kao *perakende*. Sada se približavamo pretpostavci o broju evraka koji je znatno manji od broja odraslih nemuslimana, pri čemu povrhu toga centrala ne može znati unaprijed ni točan broj, niti od koga konkretno utjerati porez (“Petar sin Vuka, srednjeg rasta, crnih brkova”). Vrlo je izgledno da se radilo o pripadnicima gornje i srednje klase obveznika s tek manjim dijelom donje. Kasnije, paralelno s *miri cizye evrak*, koje država naplaćuje od deruhdedžija, možemo s dužnim oprezom pretpostaviti da se na terenu u slučaju *ostalih nameta* na teret nemuslimana počeo primjenjivati postupak i da je korišteno sredstvo kojem bi, *per analogiam*, bolje pristajao naziv *tevzi evrak*, kakav je već poznat u Makedoniji (Bitola/Manastir) i Grčkoj (Karaferiye/ Βέροια ili Βέροια). Ne tvrdim da se to dogodilo

odmah, ali nakon uvođenja “mirnodopske pomoći” (1731./1732.), i, osobito, širenja čiflučenja, put je bio otvoren. Princip “od kuće” (*hane*) službeno je bio napušten pa se jedinica nije tako mogla zvati, ali se, preimenovana i složenog tipa kakva je bila *hane-i cizye*, na neki način vratila “na mala vrata”. *Ya Hoca Ali, ya Ali Hoca*.

Ad 3. F. K. tvrdi da sam “napravio krupne greške u tumačenju” upisa u ranim postreformnim popisima džizje (devedesete godine 17. stoljeća). Naime, razlika između imena obveznika s primjedbom “*sade o*” i onih drugih, po njegovom mišljenju predstavlja momke samce i osobe sa ženama i djecom, dok ja tvrdim da su ti drugi “jedinice veće od jednog odraslog obveznika”. No s fiskalnog je stajališta potpuno irelevantno da li obveznik izdržava obitelj, ukoliko nema pod istim krovom sinova starijih od trinaest godina (a možda i brata). I to sam imao na umu, dakle bilježenje, u najmanju ruku, *moгуćег prisustva* muških obveznika – korezidenata. U suprotnom, vraćamo se temama iz starog agrarnog zakonodavstva i suprotstavljenom paru pojmova *müzevvec/mücerret*, čemu ovdje nema mjesta.

Vrijedi spomenuti jedan dokument o džizji za neke kadiluke u istočnoj Trakiji (1798., Çatalca, Cisir-i Ergene, İpsala, Malkara). Ondje se prozivaju povjerenici zbog zanemarivanja troklasnog principa i podjele lista samo po najnižoj stopi. Takav se postupak žigoše kao održavanje principa *hane*, ili štoviše paušala (*maktu<sup>c</sup>*). Štoviše, tvrdi se da se to nije daleko od načina ubiranja avariza, kada se više jedinica spaja u jednu. Proizlazi da je postupak, zabranjen u najmanju ruku u većem dijelu Rumelije, a legalan, čak i propisan u Bosni, vrlo blizu, ako ne i podudaran s tim postupcima. Izgleda da je F. K. mislio na taj primjer kada kaže da se ne radi o nekoj potpori mojem stajalištu. No ne vidim ima li čvršćeg argumenta. To je ozbiljan političko-financijsko-pravni sud i validan je bez obzira na regiju, osim, kao u slučaju Bosanskog ejaleta gdje se princip “svi po najnižoj stopi” opravdavao padišahovim merhametom. Kad je na snazi princip *maktu<sup>c</sup>*, na grčkim je otocima on ostvarivan tako da se uzimalo tri groša po domaćinstvu (1715.). Zar je bitna razlika 2,75 groša prema “svi *edna*” u Bosni, jer to, kao, nije paušal? Injunkcija koja se stalno ponavlja u naredbama odozgo (*bir ferdi haric ve kağıtsız kalmamak üzere*) tako postaje tek dekorativni element. Uzgred, još 1735. je zabilježeno da je u kazi Ergene džizja naplaćena u naturi (pšenica), što nas još više približava gore iznesenom stavu.

Vrlo je iluminativna zapovijed mostarskom kadiji iz 1829. (za koju bi se moglo pretpostaviti da je reprezentativna za situaciju u cijeloj

Hercegovini, pa i šire). Uvodni dio sadrži osnovne elemente fermana Mahmuda II., što Kasumović citira, ali samo to i ništa više. Taj se ferman često ponavlja i u dokumentima za druge krajeve. U zapovijedi se konstatira da se *tevzi*<sup>c</sup>*at* (mogli bismo reći: reparticioni porezi) realiziraju u nekim kazama prema *hane*, u nekima prema čiftu, a u rajinskim selima prema *evrak* (F. K. neopravdano umeće “[džizjenske] liste”. Od džizje je u ovom slučaju prisutan tek jedan eho). U nastavku se kaže da “ako je potrebno, neka se u kadiluku iznos određen carskom naredbom raspodijeli sukladno tome koliko groša prema *hane* i *evrak* čini udio svakog pojedinog sela” (sela, a ne pojedinaca!). Zatim se govori kako su u Istanbul stigla dva *tevzi* deftera, jedan s iznosom od 16824,5 i drugi s 12339 groša i 28 para. S odbitkom na račun olakšice (*tenzil*) suma je fiksirana na 27233 groša. Novac je bio očito prikupljen u cijelom kadiluku, od muslimana i nemuslimana. Za potonje je baza morala biti *evrak*, no to ne znači da se suma svega sastojala od “džizje” i “nečeg drugog”. Jasno je i to, da je takav “list” morao biti fiskalna jedinica drugačijeg sadržaja i obuhvatnija od ekvivalenta za jednog radnosposobnog zimiju. Tako je bilo kod avariza i tekalifa, pa su, posljedično, “*evrak*” kao poluga za distribuciju reparticionih nameta, morali funkcionirati na isti način.

Konačno, na sve ovo se nadovezuje i pitanje dokumenta iz 1780., kojom prilikom je F. K. odbacio moju tezu o fiskalnoj jedinici za ubiranje džizje od 4,7 “običnih”. Njegovo se tumačanje može shvatiti jedino tako da je državi uskraćeno nekih četiri tisuće groša na bazi potraživanja sredstava od 1583 lista (*evrak*), te bi stoga bilo promašeno uvećavati *evrake* do iznosa od 1583. No kako dokument zaista izgleda i što kaže? Prvo, ne radi se o jednom upisu, nego o tri. Najprije je unijet ferman pod jednim datumom, zatim nakon nekog vremena komentar defterdara (da nije bilo moguće povjerenike opteretiti s tom količinom) pod drugim datumom. Napokon je pod trećim datumom ispod fermana unijet podatak o “famoznih” 337 “*evraka*” prema kadilucima gdje ih je bilo moguće prikupiti. Manje lista, ali ne nužno i manje groša! Deruhdedžijama je, naravno, bilo odbojno da se njihovo zaduženje povećava, no tada su posegnuli za reparticijom u gorespomenutom smislu i prebacili teret na raju (vrlo vjerojatno na svoje čifčije, ne bih očekivao da su plaćali “nezavisni” *hanekeş*). A tako se postupalo u slučaju povišica (*zam*, što izvor i kaže), sakupljanja zaostataka i slično. To ovdje uopće nije džizja, nego jednokratni namet, *de facto* iz klase avariza i tekalifa. Iz gorespomenutog primjera za Mostar vidljivo je da “*evrak*” služi i za sve ostalo *osim* šerijatske glavarine. Pedeset godina unazad (1829. – 1780.)

nije mnogo, s obzirom na uvodne riječi “öteden beri”. Pravilna i uvijek ista proporcija u svim slučajevima ne može biti slučajnost, kao da je, eto, ovaj povjerenik mogao prihvatiti ovoliko, a onaj onoliko. Nema “historiografskog povećavanja broja nemuslimana pet puta”. Slučaj je kao da se od sela s trideset ili nešto više domaćinstava ubere porez za desetak avarizhane. Novac je isti. Porta nije mogla formulirati zahtjev drugačije, i to nije problem. Centralu nisu zanimale trivijalnosti poput osnovice prema kojoj će se sredstva prikupiti, pod uvjetom da novac bude isporučen u cijelosti, i to bez varanja i nasilja. Prisjetimo se spomenutog slučaja Mostarskog kadiluka: zar da, na primjer, povjerenik dođe u miješano selo pa da “vozi slalom” među kućama, sad prema jednoj, sad prema drugoj, sad prema trećoj bazi? Neće. Tim prije što je najizglednije da je utjerivanje povišice bivalo realizirano od cijelih sela, kao u slučaju *imdad-ı hazariye*. U tom su slučaju i sela “zimmi raje” mogla biti podijeljena na tri platežne klase (*esnaf-ı selase*) po principu 50:30:20, pri čemu se čini da kriterij za podjelu nisu bile ni glave ni dirhemi srebra, nego cijene šinika pšenice, ječma i zobi, te tko uzgaja koju vrstu žitarica. Ukratko, “evrak” o kojima govorim ulaze u krug fiskalnih jedinica kao što su avarizhane (i to veća od tri), te mjerila kao što su zub, šinik, čar, čift, jafte i slično. Pritužbe u slučaju prikupljanja hazarije i raznih tekalifa u ahkam defterima za Bosanski ejalet neprestano ponavljaju frazu “*avarız haneye bağlü emlak ve yerleri olmayıp*”. Možda se iza svega toga u konačnici krije baština, i to cijela kao *tamam çift*, jer od nje može živjeti petnaestak osoba, od toga 4–5 obveznika džizje “po glavi”. U slučaju kada se “normalno” utjeruje džizja pomoću *miri evrak*, stvarni se profit sakupljača krije u iznosu naplaćenom od ko-rezidenata. Sačuvano je mnogo primjera djelatnosti džizjedara u “sivoj zoni” (vrlo česti dubiozni slučajevi, ne obično nasilje kakvo u slučaju Bosanskog ejaleta žigoše kadija Isević). Tada je vlast dosta lavirala. Invaliditet (*amelmande*): čovjek je izgubio jednu ruku, mora dati pola iznosa po nižoj stopi; čovjek pao s krova, potpuni invalid, ipak će ostati u *edna* kategoriji, samo se ne smije tražiti da plati po višoj. Razlog: i dalje “radi”, i to kao prosjak, pa ostvaruje zaradu. Siromaštvo: čovjek je siromah i ktomu ima brojnu obitelj (*fakirülhal ve kesirüliyal*). Tražilo se da plati po najvišoj stopi (vjerojatno su pribrajana tri sina), što je odbaćeno, neka dade po najnižoj (oko 1730., svi primjeri iz Istanbula. BOA, MAD.d 9929). U slučajevima poput povišice, zaostataka ili ma koje izvanredne situacije teže je ostvariti profit. I zato zakupnici izbjegavaju da im propisani iznosi uđu u zaduženje.



Sve to Kasumović ne vidi ili neće da vidi, pa pod svaku cijenu brani vrlo tradicionalni “narativ” o isključivom principu oporezovanja nemuslimana na bazi individua u postklasičnom periodu, jednako kao što odbacuje mogućnost da kolektiv (hane) ne bude baza za porez u klasičnom razdoblju.

Tribut koji je nametan nemuslimanskom stanovništvu pomoću „evraka“ mogao je ponekad biti spomenut kao „džizja“, a da to zapravo nije bio, budući smješten u krugu drugih reparticionih nameta. Iz brojnih žalbi u „Ahkam Bosna“ defterima vidi se da takvom tipu oporezovanja nisu podlijegala imanja i parcele za koje se moglo ustanoviti da nisu nekretnine koje bi se povezivalo s pojmom „stare raje“ (*kadimi reaya emlak ve yerleri olmayıp*). Obveznici koji nisu imali osnove za izuzeće vršili su pritisak na podnositelje žalbi riječima „*siz dahi bizimle maan verin*“, što je vlast osuđivala. Vidljiva je uloga zemljoposjeda kao najvažnijeg polazišta za porezno opterećenje, a nameće se i misao da je tu jedan od razloga čuvanja, kopiranja i dopunjavanja na margini starih kanunnama i tahrira svih vrsta. Posljednja bosanska kanunnama (1565.) kopirana je u Ürgüpu (Prokuplje), ne mehanički, nego sa značajnijim promjenama, čak i u odnosu na kopiju iz 1688. (OIS), godine 1714. (ÖNB Wien)!

Sudeći prema popisu literature, Kasumović nije koristio novije radove Michaela Ursinusa, koji je najdalje otišao u analizi građe bitoljskih sidžila. Prema Ursinusovoj definiciji brojevi obveznika predstavljaju odrasle muške osobe koje mogu dati više, odnosno preko svoje kanonske obaveze i/ili zaduženja prema državi. To se najčešće odnosi na glave inokosnih obitelji. Tako artikulirana kontekstualizacija i redefinicija pojma (sada ćemo ga nazvati “evrak”) u kontekstu ubiranja takozvanih izvanrednih nameta reparticionom metodom *tevzi*, nasuprot *evrak* u kontekstu ubiranja glavarine, od krucijalnog je značenja za demografsko istraživanje. Takvi “evrak” nisu daleko od nekadašnje “*hane-i cizye*”.

Kako smo vidjeli, kada je plaćanje samo i jedino po najnižoj stopi (*edna*) općevažeće, rezultat se bitno ne razlikuje od situacije u Bitoljskom kadiluku u kojem je bila na snazi trojna podjela (*esnaf-ı selase*). Ondje se, doduše, brojevi “evraka” razlikuju od onih u stavci gdje su fiskalne jedinice predstavljene “uplatnicama” po svakoj glavi, na koje smo inače navikli. No to je posljedica procesa snažnog širenja sve većeg broja čifluka, nasuprot još uvijek dosta brojnoj skupini “nezavisnih” domaćina (*hanekeş*). Reforme Köprülü vezira omogućile su da znatan broj obveznika džizje koji su se našli na novim čiflucima “iščezne”,

da bi se iznova pojavio na početku 18. stoljeća, kada se stara brojka domaćinstava od prije preko pola stoljeća opet javlja pod raznim imenima, bilo to čift, bilo “evrak”, bilo nefer. To je bio splet okolnosti koji je doveo do pojave dvaju različitih praksi i načina korištenja istog termina. Inače to kadija ne bi učinio, a istraživači ne bi trista godina kasnije detektirali postojanje jednog posebnog tipa porezne jedinice. Kad je Ursinus podijelio broj “kvazinormalnih” evraka iz 1832. s “mojim” ili “bosanskim” faktorom 4,7, dobio je opet gotovo isti broj iz 1723. ili 1729. ili 1740. Bosanski primjer *definitivno* razrješava makedonski. Štoviše, u Bitoljskom su kadiluku selišta/čift klase *evsat* i *edna* na papiru okrupnjavana odbitkom trećine, odnosno polovine, kako bi s klasom *a<sup>c</sup>la* činila ujednačenu cjelinu. Stoga Ursinus uvodi za takve čiftove oznaku “Ç” da bi se razlikovali od “običnih” ç. Sapiienti sat!

I to je čitanje između redaka. Ne bavim se nekom akrobatikom, nego nastojim pratiti i detektirati vrlo složenu igru faktora involviranih u procesima sakupljanja poreza, te unaprijediti razumijevanje tih praksi s ciljem olakšavanja rekonstrukcije demografskih trendova i socio-ekonomskih struktura i procesa. Kasumović kao istraživač (i to odličan) fiskalne politike i s tim povezanog djelovanja administracije izbjegava (dublje) zaći na drugi teren. Osim već spomenutog pitanja “muslimanske džizje” i zaobilaženja suočavanja sa stvarnim historijsko-demografskim problemom (koji je pokušao apsolvirati napomenom kako brojevi lista ne moraju imati bliže veze s veličinom populacije), spomenimo još samo jedan krupniji promašaj. O badihavi, a posebno o dijelu koji se obično naziva “globe i kazne” govori isključivo sa stajališta postupaka vlasti u konkretnim slučajevima, to jest kada nastupi odgovarajuća situacija. Međutim, ne vidi, ili neće da vidi, da se istovremeno u popisima javlja *predvidiva* i *redovna* stavka badihave u prihodima od ukupne populacije, seoske i gradske. Zašto nerijetko veliko selo ima zapisan niski iznos, a malo veliki? Upravo tu se javlja prilika za ekonomsku analizu, te se uz pomoć postupaka u Excel programu može uvjerljivo izračunati tzv. Gini faktor nejednakosti imovine i dohotka i prikazati ga Lorenzovom krivuljom. No o tome možemo govoriti drugi put.